

تحلیل فقهی-حقوقی قاعده «الوقوف علی حسب ما یوقفها اهلها» و کارکرد آن در نظام حقوقی ایران

۱. فاطمه رضایی: گروه فقه شافعی، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران
۲. ناصر مریوانی: گروه فقه مبانی حقوق اسلامی، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران
۳. جلال جلالی زاده: دکترای فقه و مبانی حقوق اسلامی، دانشگاه تهران، ایران

* ایمیل نویسنده مسئول: naser.marivani@iau.ac.ir

چکیده

قاعده «الوقوف علی حسب ما یوقفها اهلها» (وقف‌ها مطابق آنچه واقفان مقرر کرده‌اند اجرا می‌شود) از قواعد بنیادین فقه وقف است که در فقه امامیه و نیز در مذاهب چهارگانه اهل سنت، نقش محوری در تعیین حدود اختیارات واقف و چگونگی اداره موقوفات دارد. مفاد این قاعده بیانگر آن است که ساختار حقوقی وقف، تابع اراده واقف است و متولی، موقوف علیهم، ناظر و حتی حاکم شرع یا دولت، اصولاً مکلف‌اند وقف را مطابق وقف‌نامه و شروط واقف اجرا کنند. پژوهش حاضر با روش توصیفی-تحلیلی و رویکرد تطبیقی، ابتدا مبانی فقهی و حدیثی این قاعده را در فقه امامیه و مذاهب اهل سنت بررسی کرده، سپس کارکرد آن را در نظام حقوقی ایران با تحلیل مواد قانون مدنی، قانون اوقاف و مقررات مربوط به سازمان اوقاف، همراه با اشاره به رویه قضایی و نظریات حقوقی واکاوی می‌کند. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که قانون‌گذار ایران هرچند قاعده را به صورت صریح در قانون مدنی ذکر نکرده، اما آن را در مواد متعددی پذیرفته است. با این حال، پراکندگی مقررات، سکوت قانون در برخی حوزه‌ها، و تعارض ظاهری میان اختیارات سازمان اوقاف و شروط واقف، موجب چالش‌های اجرایی شده است. نتایج پژوهش حاکی از آن است که تصریح قاعده در قانون، تدوین معیارهای روشن برای تشخیص شروط باطل، و تقویت نقش قضایی در نظارت بر موقوفات، می‌تواند موجب افزایش امنیت حقوقی وقف و اعتماد واقفان گردد.

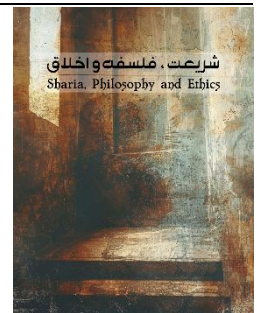
کلیدواژگان: وقف، اراده واقف، الوقوف علی حسب ما یوقفها اهلها، شرط الواقف کنص الشارع، قانون مدنی ایران، سازمان اوقاف، نظم عمومی، شروط واقف.
شیوه استناددهی: رضایی، فاطمه، مریوانی، ناصر، و جلالی زاده، جلال. (۱۴۰۳). تحلیل فقهی-حقوقی قاعده «الوقوف علی حسب ما یوقفها اهلها» و کارکرد آن در نظام حقوقی ایران. شریعت، فلسفه و اخلاق، ۴(۱)، ۱۶-۱.

تاریخ ارسال: ۳ دی ۱۴۰۴

تاریخ بازنگری: ۸ فرودین ۱۴۰۵

تاریخ پذیرش: ۱۵ فروردین ۱۴۰۵

تاریخ چاپ: ۱ اردیبهشت ۱۴۰۵

© ۱۴۰۵ تمامی حقوق انتشار این مقاله متعلق به نویسنده است. انتشار این مقاله به صورت دسترسی آزاد مطابق با گواهی (CC BY-NC 4.0) صورت گرفته است.

Jurisprudential–Legal Analysis of the Principle “Al-Wuquf ‘alā Ḥasab Mā Yuwaqqifuhā Ahluhā” and Its Function within the Iranian Legal System

1. Fatemeh Rezaei: Department of Shafi'i jurisprudence, SR.C., Islamic Azad University, Tehran, Iran
2. Naser Marivani*: Department of Jurisprudence and Fundamentals of Islamic Law, SR.C., Tehran, Iran
3. Jalal Jalali Zadeh: Ph.D. in Islamic Jurisprudence and Principles of Islamic Law, University of Tehran, Iran

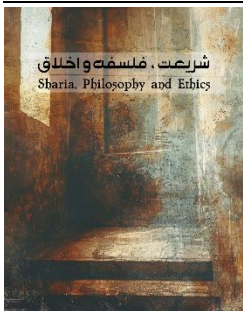
*Corresponding Author's Email: naser.marivani@iau.ac.ir

Abstract

The principle “al-wuquf ‘alā ḥasab mā yuwaqqifuhā ahluhā” (endowments shall be administered according to the conditions established by their founders) constitutes one of the fundamental doctrines of Islamic endowment (waqf) jurisprudence. In both Imami (Ja‘fari) jurisprudence and the four Sunni schools of law, this rule plays a central role in determining the scope of the founder’s authority and the manner of administering endowed property. The substance of this principle indicates that the legal structure of a waqf is governed primarily by the will of the founder (waqif), and that the trustee, beneficiaries, supervisor, and even the religious authority or the state are, in principle, obliged to implement the endowment in accordance with the deed of endowment and the conditions stipulated by the founder. Using a descriptive–analytical method with a comparative approach, the present study first examines the jurisprudential and hadith-based foundations of this principle within Imami jurisprudence and Sunni legal schools. It then analyzes its function within the Iranian legal system through an examination of provisions of the Iranian Civil Code, the Endowment Law, and regulations governing the Endowments and Charity Affairs Organization, alongside references to judicial practice and legal doctrines. The findings demonstrate that although the Iranian legislator has not explicitly codified this principle in the Civil Code, it has been implicitly recognized across multiple statutory provisions. Nevertheless, the fragmentation of regulations, legislative silence in certain areas, and the apparent tension between the authority of the Endowments Organization and the founder’s stipulated conditions have generated practical implementation challenges. The results suggest that explicit statutory recognition of the principle, formulation of clear criteria for identifying invalid conditions, and strengthening judicial supervision over endowments could enhance legal certainty in waqf administration and reinforce public confidence among founders.

Keywords: *Waqf; Founder’s Will; Al-Wuquf ‘alā Ḥasab Mā Yuwaqqifuhā Ahluhā; Founder’s Condition as Equivalent to Legislative Text; Iranian Civil Code; Endowments Organization; Public Order; Conditions of the Founder.*

How to cite: Rezaei, F., Marivani, N., & Jalali Zadeh, J. (2026). Jurisprudential–Legal Analysis of the Principle “Al-Wuquf ‘alā Ḥasab Mā Yuwaqqifuhā Ahluhā” and Its Function within the Iranian Legal System. *Sharia, Philosophy and Ethics*, 4(1), 1-16.

Submit Date: 24 December 2025

Revise Date: 28 March 2026

Accept Date: 04 April 2026

Publish Date: 21 April 2026

© 2026 the authors. This is an open access article under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0) License.

Extended Abstract

The institution of *waqf* (Islamic endowment) represents one of the most enduring legal and socio-economic mechanisms developed within Islamic civilization, functioning as a bridge between private ownership and public welfare. Unlike ordinary charitable transfers, *waqf* establishes a perpetual legal arrangement in which the corpus of property is preserved while its benefits are continuously directed toward socially defined purposes. Classical jurists conceptualized *waqf* through the doctrine of “detention of the corpus and dedication of usufruct,” a definition consistently articulated in Imami jurisprudence and later reflected in legal doctrine and statutory formulations (2, 3). Central to this institution is the jurisprudential rule *al-wuqūf ‘alā ḥasab mā yuwaqqifuhā ahluhā*, meaning that endowments must be administered according to the intentions and stipulations of their founders. This principle emerged from early juristic attempts to safeguard charitable intentions against later interference, ensuring continuity between the founder’s will and the operational life of the endowment. Classical Imami authorities emphasized that the validity and continuity of *waqf* depend upon fidelity to the founder’s designated conditions (6), while Sunni jurists articulated the same idea through the maxim that “the condition of the founder is equivalent to legislative text” (18). Historical practice demonstrates that *waqf* institutions formed a significant part of social infrastructure across Muslim societies, supporting education, welfare, religious institutions, and public services, thereby illustrating the institutional importance of protecting donor intent (1). Consequently, the rule under examination cannot be understood merely as a technical jurisprudential formula but rather as a foundational theory governing the relationship between individual autonomy and collective benefit within Islamic legal thought.

The conceptual foundations of this rule are deeply rooted in Islamic legal theory, combining doctrinal reasoning, textual evidence, and juristic consensus. Prophetic traditions and transmitted reports recorded in major hadith collections emphasize adherence to charitable stipulations once property is dedicated for God’s cause (5, 19). Jurists interpreted these narrations alongside general legal principles requiring fulfillment of obligations and adherence to conditions, thereby extending the broader doctrine of contractual fidelity to the sphere of charitable endowments (24). Imami scholars such as Shaykh al-Tusi affirmed that deviation from the founder’s stipulations constitutes an impermissible alteration of the endowment itself (8), while later authorities reinforced that only conditions contradicting religious law or the intrinsic nature of *waqf* may be disregarded (16). Parallel reasoning appears in Sunni jurisprudence, where Shafi’i and Hanafi scholars acknowledged binding force for founders’ conditions while permitting limited modification when preservation of the endowment’s benefit required intervention (15, 21). Qur’anic interpretive traditions emphasizing fulfillment of covenants further strengthened the legal legitimacy of donor intent as an enforceable obligation (23). Through these doctrinal developments, jurists established an integrated theoretical framework in which founder autonomy operates within defined moral and legal boundaries rather than as an unrestricted private power.

From a theoretical perspective, the rule reflects a sophisticated conception of institutional continuity grounded in the notion of founding will. The founder’s intention is not limited to the moment of dedication but survives through the legal structure of the endowment itself. Jurists thus treated the *waqf* as a legal entity entrusted with preserving and executing the founder’s objectives across generations. Modern legal scholarship interpreting Islamic endowments describes this phenomenon as the persistence of constitutive intent, whereby administrative authorities act merely as executors rather than owners or policymakers (11). The recognition of legal personality for endowments further illustrates this idea, as institutional identity functions primarily to safeguard donor intention rather than to replace it (25). Theoretical discussions of ownership also support this interpretation; the founder exercises legitimate dominion over property prior to dedication and may therefore determine its future use within lawful limits (9). Economic analyses of charitable endowments similarly

demonstrate that donor confidence depends on legal certainty regarding enforcement of their stipulations, highlighting the functional importance of the rule for sustaining philanthropic participation (12). Accordingly, the rule operates simultaneously as a doctrinal principle, an institutional design mechanism, and a socio-economic guarantee ensuring continuity between private initiative and public welfare.

The scope of application of the rule extends across all structural elements of *waqf*. Founders retain authority to designate beneficiaries, determine administrative arrangements, appoint trustees, and specify mechanisms for supervision and distribution of revenues. Classical jurists viewed these elements as inseparable from the act of dedication itself, since the charitable objective becomes intelligible only through the founder's defined conditions (7). Jurisprudential literature further recognizes that modification of endowment assets or purposes is permissible only under exceptional circumstances consistent with the founder's intention, thereby preserving institutional identity while allowing practical adaptation (13). Historical studies of Iranian endowments reveal that diverse social institutions—from religious schools to welfare services—were structured precisely through individualized founder stipulations, illustrating how private initiative shaped public welfare arrangements over centuries (14). Nevertheless, jurists consistently acknowledged limits: conditions conflicting with religious norms, undermining the essence of endowment, or harming societal order were considered invalid. This balanced framework ensured that founder autonomy remained dominant yet ethically bounded, allowing Islamic legal systems to reconcile personal freedom with collective responsibility.

Within the Iranian legal system, the rule finds implicit but pervasive recognition despite the absence of explicit statutory wording. The Civil Code adopted classical definitions of *waqf*, thereby embedding jurisprudential principles into positive law (3). Legal doctrine interprets provisions concerning trusteeship, beneficiary designation, and administration as clear manifestations of respect for founder intent (26). Iranian scholars analyzing the intersection of Islamic jurisprudence and modern legal institutions emphasize that *waqf* operates as an intention-based institution rather than a state-controlled entity (10). The establishment of administrative bodies such as the Endowments Organization introduced regulatory oversight intended to protect endowments from mismanagement; however, this development occasionally generated tension between bureaucratic intervention and donor autonomy. Judicial practice has generally attempted to reconcile these competing considerations by prioritizing execution of founder conditions while allowing limited intervention where preservation of the endowment or public order requires adjustment. Comparative legal analyses indicate that Iranian law thus embodies a hybrid model in which classical jurisprudential doctrine continues to guide interpretation even within modern administrative frameworks (27). The rule therefore functions as a guiding interpretive principle shaping statutory application, judicial reasoning, and institutional governance.

In conclusion, the jurisprudential rule requiring administration of endowments according to the founder's stipulations represents a foundational doctrine that integrates moral intention, legal structure, and social welfare into a unified institutional framework. The analysis demonstrates that *waqf* is best understood as a legal mechanism through which individual autonomy generates enduring public benefit, while the rule itself ensures continuity between charitable intention and institutional operation. The Iranian legal system, drawing upon classical Islamic jurisprudence, preserves this principle as the underlying logic governing endowment administration. Although modern governance structures introduce new practical challenges, the enduring vitality of *waqf* depends on maintaining confidence that donor intent will remain respected across time. Proper interpretation of the rule thus provides not only doctrinal coherence but also a pathway for harmonizing historical legal traditions with contemporary societal needs, enabling endowments to continue serving as instruments of social solidarity, economic participation, and ethical responsibility within modern legal orders.

نهاد وقف یکی از پایدارترین و ریشه‌دارترین تأسیسات حقوقی و اجتماعی در تمدن اسلامی به شمار می‌آید؛ نهادی که پیوندی عمیق میان مالکیت خصوصی، مسئولیت اجتماعی و ارزش‌های دینی برقرار کرده است. وقف در طول تاریخ اسلامی نه صرفاً یک عمل عبادی یا احسان فردی، بلکه سازوکاری حقوقی برای سازمان‌دهی منابع اقتصادی در جهت منافع عمومی بوده است. بررسی تجربه تاریخی جوامع اسلامی نشان می‌دهد که بخش قابل توجهی از زیرساخت‌های آموزشی، درمانی، فرهنگی و مذهبی از طریق موقوفات شکل گرفته و استمرار یافته‌اند، به گونه‌ای که وقف در بسیاری از دوره‌های تاریخی نقش مکمل یا حتی جایگزین نهادهای عمومی دولت را ایفا کرده است (1). این کارکرد گسترده سبب شده است که وقف در فقه اسلامی به عنوان نهادی مستقل با قواعد اختصاصی توسعه یابد و مجموعه‌ای منسجم از اصول فقهی پیرامون آن شکل گیرد.

ماهیت حقوقی وقف بر پایه ایده‌ای خاص از مالکیت بنا شده است؛ ایده‌ای که در آن مالک، با اراده خود، مال را از قلمرو دادوستدهای شخصی خارج کرده و آن را در مسیر منفعتی پایدار قرار می‌دهد. فقهای امامیه وقف را «حبس عین و تسبیل منفعت» تعریف کرده‌اند؛ تعریفی که نشان می‌دهد هدف اصلی، تثبیت اصل مال و جریان دائمی منافع آن است (2). این تعریف بعدها در نظام حقوقی ایران نیز انعکاس یافته و قانون مدنی همان ساختار مفهومی را پذیرفته است (3). بدین ترتیب، وقف نقطه تلاقی فقه و حقوق موضوعه محسوب می‌شود؛ جایی که اراده فردی در قالب یک نهاد حقوقی پایدار متجلی می‌گردد.

در مرکز این نهاد، «اراده واقف» قرار دارد. واقف نه تنها ایجادکننده وقف، بلکه طراح ساختار حقوقی موقوفه است. او هدف وقف، شیوه اداره، نحوه مصرف منافع، ترتیب بهره‌مندی موقوف علیهم و حتی نظام نظارتی آن را تعیین می‌کند. همین نقش بنیادین اراده واقف موجب شکل‌گیری یکی از مهم‌ترین قواعد فقه وقف، یعنی قاعده «الوقوف علی حسب ما یوقفها اهلها» شده است؛ قاعده‌ای که بیان می‌کند وقف باید دقیقاً مطابق کیفیتی اجرا شود که واقف مقرر کرده است. این اصل در فقه امامیه به صورت قاعده‌ای عام مطرح شده و در مذاهب اهل سنت نیز با تعبیر مشهور «شرط الواقف کنص الشارع» بیان گردیده است (4). اهمیت این قاعده تا آنجاست که بسیاری از فقها آن را ستون اصلی نظام وقف دانسته‌اند.

ریشه‌های این قاعده را می‌توان در متون روایی و فقهی جست‌وجو کرد. در منابع حدیثی شیعه تصریح شده است که صدقه موقوفه باید بر اساس آنچه صاحب آن مقرر کرده جریان یابد (5). این روایات نشان می‌دهند که احترام به قصد واقف صرفاً توصیه‌ای اخلاقی نیست، بلکه حکمی الزام‌آور محسوب می‌شود. فقهای برجسته امامیه همچون علامه حلی نیز بر لزوم تبعیت از شروط واقف تأکید کرده و اجرای آنها را واجب دانسته‌اند (6). همین دیدگاه در آثار فقهی بعدی استمرار یافته و به صورت اجماع عملی فقها درآمده است.

از منظر نظری، قاعده یادشده با اصول بنیادین فقه اسلامی پیوندی نزدیک دارد. قاعده وفای به شرط، اصل سلطنت مالکانه و احترام به تعهدات مشروع همگی در تقویت جایگاه اراده واقف نقش ایفا می‌کنند. قاعده «المؤمنون عند شروطهم» که در حوزه‌های مختلف معاملات کاربرد دارد، مبنای عام الزام‌آوری شروط در وقف نیز محسوب می‌شود. بنابراین، احترام به شروط واقف نه استثنایی در حقوق اسلامی، بلکه امتداد منطقی اصول کلی تعهدات است (7). این امر نشان می‌دهد که وقف از حیث حقوقی نوعی نهاد مبتنی بر اراده مؤسس است که بقای آن وابسته به حفظ قصد اولیه واقف می‌باشد.

با وجود این جایگاه محوری، اجرای مطلق اراده واقف همواره بدون چالش نبوده است. از یک سو، فقه اسلامی حدودی برای شروط واقف تعیین کرده و شروط مخالف شرع یا مغایر با ماهیت وقف را غیرنافذ دانسته است (8). از سوی دیگر، تحولات اجتماعی و شکل‌گیری دولت مدرن موجب

ورود مفاهیمی چون نظم عمومی، مصلحت اجتماعی و نظارت اداری به عرصه اداره موقوفات شده است. این تحول، پرسشی اساسی را مطرح می‌کند: آیا اراده واقف همچنان اصل حاکم بر وقف است یا در نظام حقوقی جدید با محدودیت‌های ساختاری مواجه شده است؟ در حقوق ایران، این پرسش اهمیت مضاعفی می‌یابد. قانون مدنی اگرچه قاعده «الوقوف علی حسب ما یوقفها اهلها» را به صورت صریح ذکر نکرده، اما مواد مختلف آن به طور ضمنی بر لزوم رعایت شروط واقف دلالت دارند. برای مثال، پذیرش شرط تولید و نظارت در وقف نشان می‌دهد که قانون‌گذار ایرانی اراده واقف را عنصر تعیین‌کننده در سازمان حقوقی موقوفه می‌داند (9). این امر نشان‌دهنده پیوستگی عمیق نظام حقوقی ایران با مبانی فقه امامیه است؛ پیوستگی‌ای که سبب شده وقف همچنان ماهیتی فقهی-حقوقی داشته باشد.

با این حال، توسعه نهادهای اداری و شناسایی شخصیت حقوقی برای موقوفات عام، معادله سنتی وقف را پیچیده‌تر کرده است. قانون اوقاف با هدف سامان‌دهی اداره موقوفات، سازمانی تخصصی برای نظارت و مدیریت آنها ایجاد کرد؛ اقدامی که از منظر کارآمدی اداری قابل دفاع بود، اما در عمل گاه به تعارض میان تصمیمات اداری و شروط واقف انجامیده است (10). این تعارض‌ها به ویژه در موارد تغییر کاربری موقوفات، تعیین متولی یا تفسیر مفاد وقف‌نامه نمود یافته و زمینه‌ساز دعاوی متعدد قضایی شده است.

در همین راستا، برخی حقوقدانان تلاش کرده‌اند با بهره‌گیری از نظریه‌های حقوق قراردادها، جایگاه اراده واقف را تحلیل کنند. بر اساس این دیدگاه، وقف را می‌توان نهادی دانست که از منظر قراردادهای خصوصی پیروی می‌کند و بنابراین شروط واقف تا زمانی که مخالف قانون یا نظم عمومی نباشد باید محترم شمرده شود (11). این تحلیل نشان می‌دهد که حتی در چارچوب حقوق مدرن نیز اصل احترام به اراده مؤسس همچنان قابلیت دفاع دارد.

از سوی دیگر، تحولات اجتماعی معاصر، ظهور گونه‌های جدید وقف را به همراه داشته است؛ وقف‌های علمی، پژوهشی، محیط‌زیستی و فناورانه نمونه‌هایی از این تحول هستند. این نوع موقوفات نیازمند انعطاف حقوقی و در عین حال تضمین اجرای دقیق نیت واقف‌اند. اگر نظام حقوقی نتواند امنیت حقوقی لازم را برای واقفان فراهم کند، انگیزه ایجاد موقوفات جدید کاهش خواهد یافت و کارکرد اجتماعی وقف تضعیف می‌شود (12). بنابراین، بازخوانی قاعده مورد بحث تنها یک بحث نظری نیست، بلکه مستقیماً با آینده نهاد وقف در جامعه ایرانی ارتباط دارد.

در ادبیات پژوهشی نیز مشاهده می‌شود که مطالعات انجام‌شده غالباً به بررسی احکام کلی وقف یا موضوعات جزئی مانند تغییر و تبدیل موقوفات پرداخته‌اند و کمتر پژوهشی به تحلیل جامع قاعده «الوقوف علی حسب ما یوقفها اهلها» از منظر فقهی و حقوقی توأمان اختصاص یافته است (13). برخی پژوهش‌ها نیز بیشتر بر جنبه تاریخی یا اقتصادی وقف تمرکز داشته‌اند و رابطه میان اراده واقف، شخصیت حقوقی موقوفه و مداخله دولت را به صورت نظام‌مند تحلیل نکرده‌اند (14). همین خلأ علمی ضرورت پژوهش حاضر را آشکار می‌سازد.

از منظر نظری، مسئله اصلی آن است که وقف را باید چگونه فهمید: آیا وقف استمرار مالکیت ارادی واقف است یا نهادی مستقل که پس از ایجاد، از اراده او فاصله می‌گیرد؟ پاسخ به این پرسش تعیین‌کننده حدود اختیارات متولی، دولت و دادگاه‌ها در اداره موقوفات خواهد بود. اگر اراده واقف بنیان اصلی تلقی شود، هرگونه مداخله باید استثنایی و محدود باشد؛ اما اگر مصلحت عمومی اصل قرار گیرد، امکان تغییر شروط افزایش می‌یابد. این دو رویکرد در بسیاری از نظام‌های حقوقی اسلامی محل بحث بوده است (15).

پژوهش حاضر با هدف تبیین جایگاه واقعی قاعده «الوقوف علی حسب ما یوقفها اهلها» در فقه اسلامی و نظام حقوقی ایران سامان یافته است. این مطالعه تلاش می‌کند با تحلیل مبانی فقهی، بررسی قوانین موضوعه و ارزیابی کارکرد عملی قاعده، تصویری منسجم از نسبت میان اراده واقف و ساختار حقوقی وقف ارائه دهد و نشان دهد که چگونه می‌توان میان احترام به قصد واقف و الزامات نظم عمومی توازن برقرار کرد. هدف اصلی

پژوهش، بازسازی نظری جایگاه این قاعده به عنوان مبنای امنیت حقوقی وقف و ارائه چارچوبی تحلیلی برای فهم کارکرد آن در نظام حقوقی معاصر ایران است.

مبانی مفهومی و فقهی قاعده «الوقوف علی حسب ما یوقفها اهلها»

تحلیل هر قاعده فقهی مستلزم فهم دقیق مفاهیم بنیادینی است که آن قاعده بر آنها استوار شده است. قاعده «الوقوف علی حسب ما یوقفها اهلها» نیز بدون درک ماهیت وقف، فلسفه حقوقی آن و جایگاه اراده در ساختار این نهاد قابل تبیین نیست. وقف در فقه اسلامی صرفاً انتقال مال یا اعطای منفعت محسوب نمی‌شود، بلکه نوعی نهاد حقوقی ویژه است که میان مالکیت خصوصی و منفعت عمومی پیوند برقرار می‌کند. فقهای امامیه وقف را «حبس عین و تسبیل منفعت» تعریف کرده‌اند؛ تعریفی که نشان می‌دهد عین مال از جریان معاملات خارج شده و منافع آن در مسیر هدفی معین قرار می‌گیرد (2). این تعریف در آثار فقهی متأخر نیز تکرار شده و به عنوان تعریف معیار وقف پذیرفته شده است (16). انعکاس همین تعریف در حقوق مدنی ایران بیانگر استمرار پیوند میان فقه امامیه و حقوق موضوعه است (3).

در معنای لغوی، وقف به مفهوم ایستادن، نگه‌داشتن و منع از نقل و انتقال آمده است و همین معنای لغوی در تحلیل حقوقی آن نقش مهمی ایفا می‌کند. زیرا حبس عین، عنصر تمایزبخش وقف از سایر عقود تبرعی مانند هبه یا صدقه است. در وقف، واقف مالکیت خود را به گونه‌ای اعمال می‌کند که مال از چرخه مالکیت فردی خارج شود، اما هدف مصرف آن همچنان به اراده وی وابسته بماند. این ویژگی موجب شده است که وقف در فقه اسلامی نه کاملاً قراردادی و نه کاملاً نهادی عمومی تلقی شود، بلکه نهادی میان این دو قلمرو باشد (17). چنین ماهیتی سبب شکل‌گیری قواعد خاصی گردیده که مهم‌ترین آنها قاعده تبعیت وقف از قصد واقف است.

از منظر مفهومی، قاعده «الوقوف علی حسب ما یوقفها اهلها» بیانگر این اصل است که وقف تابع کیفیتی است که واقف تعیین کرده است. این قاعده نشان می‌دهد که اراده واقف نقش تأسیسی دارد؛ یعنی نه تنها موجب ایجاد وقف می‌شود، بلکه چارچوب عملکرد آینده موقوفه را نیز مشخص می‌کند. در فقه اهل سنت همین معنا با عبارت «شرط الواقف کنص الشارع» بیان شده است؛ عبارتی که جایگاه شروط واقف را تا حد نص شرعی ارتقا می‌دهد (18). این تعبیر نشان‌دهنده آن است که اراده واقف در حوزه وقف دارای اعتباری فراتر از یک شرط قراردادی عادی تلقی شده است. ریشه‌های این قاعده را باید در منابع اولیه فقه اسلامی جست‌وجو کرد. در روایات نقل شده از ائمه شیعه تصریح شده است که صدقات موقوفه باید مطابق آنچه صاحب آنها مقرر کرده اجرا شوند (19). همین مضمون در مجموعه روایی وسائل الشیعه نیز آمده و فقها آن را یکی از مهم‌ترین مستندات باب وقف دانسته‌اند (5). این روایات نشان می‌دهد که شارع نه تنها اصل وقف را تأیید کرده، بلکه بر لزوم احترام به اراده واقف نیز تأکید داشته است. از منظر فقه الحدیث، چنین روایاتی در مقام بیان حکم الزام‌آور هستند و تخلف از آنها به معنای تصرف غیرمجاز در مال موقوفه تلقی می‌شود.

فقهای امامیه از قرون نخستین تا دوران معاصر این قاعده را به عنوان اصلی مسلم پذیرفته‌اند. شیخ طوسی در آثار فقهی خود تصریح می‌کند که وقف باید مطابق شروط واقف اداره شود و هیچ کس حق تغییر آن را ندارد مگر در صورت مخالفت شرط با شرع (8). محقق حلی نیز همین دیدگاه را ادامه داده و بیان می‌کند که تمامی شروط صحیح واقف لازم‌الاتباع است (2). علامه حلی در آثار فقهی خود با تفصیل بیشتری به بررسی شروط صحیح و فاسد پرداخته و معیار اعتبار شرط را عدم مخالفت با احکام شرعی دانسته است (6). استمرار این دیدگاه در میان فقهای امامیه نشان می‌دهد که قاعده مورد بحث نه نظریه‌ای اختلافی بلکه قاعده‌ای اجماعی در فقه امامیه است.

فقه‌های متأخر و معاصر نیز این قاعده را مبنای تحلیل مسائل جدید وقف قرار داده‌اند. امام خمینی در مباحث وقف تصریح می‌کند که کیفیت مصرف منافع و اداره موقوفه باید بر اساس شرط واقف انجام گیرد، مگر آنکه شرطی خلاف شرع باشد (20). سید محمد کاظم یزدی نیز در بحث شروط واقف به تفصیل موارد مختلفی همچون شرط تولیت، ترتیب انتفاع و نظارت را بررسی کرده و همه آنها را در صورت مشروع بودن لازم‌الاجرا دانسته است (7). این استمرار نظری نشان می‌دهد که قاعده مورد بحث دارای ظرفیت تطبیق با شرایط جدید اجتماعی بوده و در طول زمان کارکرد خود را حفظ کرده است.

در فقه اهل سنت نیز اصل احترام به اراده واقف جایگاهی بسیار برجسته دارد. فقهای شافعی بر این باورند که شرط واقف همانند نص شارع واجب‌الاتباع است و حتی حاکم شرع نیز نمی‌تواند آن را نادیده بگیرد (21). نووی در آثار فقهی خود تأکید می‌کند که اجرای وقف بدون رعایت شروط واقف به معنای تغییر ماهیت وقف است (4). در فقه حنفی نیز ابن عابدین اصل تبعیت از شرط واقف را پذیرفته، هرچند در مواردی که مصلحت موقوفه اقتضا کند امکان تعدیل شرط را مطرح کرده است (15). در فقه مالکی نیز شرح خلیل نشان می‌دهد که اصل احترام به شرط واقف پذیرفته شده، اما عنصر مصلحت اجتماعی در برخی موارد نقش پررنگ‌تری می‌یابد (22). با وجود این تفاوت‌های جزئی، نتیجه عملی همه مذاهب اسلامی مشابه است: وقف باید مطابق اراده واقف اجرا شود.

از نظر مبنای استدلالی، قاعده مورد بحث بر مجموعه‌ای از ادله فقهی استوار است. یکی از مهم‌ترین این ادله، عمومات قرآنی وفای به عهد و لزوم پایبندی به قراردادهاست. مفسران قرآن با استناد به آیات وفای به عقد، تعهدات ناشی از اعمال تبرعی همچون وقف را نیز مشمول الزام شرعی دانسته‌اند (23). وقف هرچند ماهیتی عبادی دارد، اما پس از تحقق، تعهدی الزام‌آور ایجاد می‌کند و شروط واقف بخشی از این تعهد محسوب می‌شود. بنابراین وفای به شرط واقف در واقع وفای به تعهد شرعی تلقی می‌گردد.

دلیل روایی نیز نقش تعیین‌کننده‌ای در تثبیت قاعده داشته است. حدیث «المؤمنون عند شروطهم» که در بسیاری از ابواب معاملات مورد استناد قرار می‌گیرد، مبنای کلی الزام شروط در وقف نیز محسوب می‌شود. فقها با توسعه قلمرو این حدیث، شروط واقف را در زمره شروط لازم‌الوفا قرار داده‌اند (24). بدین ترتیب، قاعده مورد بحث تنها مبتنی بر روایات خاص وقف نیست، بلکه از قواعد عمومی فقه معاملات نیز حمایت می‌شود. اجماع فقها سومین دلیل مهم قاعده به شمار می‌آید. بررسی آثار فقهی نشان می‌دهد که تقریباً هیچ فقهی اصل تبعیت از شرط واقف را انکار نکرده است. این اتفاق نظر طولانی مدت سبب شده است که قاعده به صورت یک اصل مسلم فقهی تثبیت گردد. اجماع عملی فقها نه تنها در متون نظری، بلکه در رویه‌های قضایی سنتی نیز انعکاس یافته است، به گونه‌ای که اداره موقوفات همواره بر مبنای مفاد وقف‌نامه انجام می‌شده است (17).

از منظر عقل نیز احترام به اراده واقف قابل توجیه است. مالک تا زمانی که مالک مال است اختیار تعیین نحوه استفاده از آن را دارد. اگر شارع اجازه داده است که شخص مال خود را وقف کند، عقل حکم می‌کند که بتواند کیفیت این احسان را نیز مشخص نماید. در غیر این صورت، انگیزه افراد برای انجام وقف کاهش می‌یابد و هدف اجتماعی این نهاد تضعیف می‌شود. تحلیل‌های اقتصادی وقف نیز نشان داده‌اند که امنیت اجرای شروط واقف عامل مهمی در گسترش موقوفات در جوامع اسلامی بوده است (12).

با وجود این مبنای قوی، فقها حدودی برای اعمال قاعده قائل شده‌اند. نخستین محدودیت، مخالفت شرط با شرع است. اگر واقف مصرفی حرام یا مخالف احکام قطعی دین تعیین کند، چنین شرطی فاقد اعتبار خواهد بود. فقهای امامیه این امر را از مسلمات دانسته‌اند و شروط مخالف احکام شرعی را باطل تلقی کرده‌اند (16). محدودیت دوم مربوط به شروطی است که با ماهیت وقف تعارض دارند؛ مانند شرط امکان فروش دائمی موقوفه یا بازگشت آن به واقف، زیرا این شروط با اصل تحبیس عین ناسازگار است (2). سومین محدودیت به حوزه نظم عمومی مربوط می‌شود؛ بدین معنا که شرط واقف نباید موجب اضرار به دیگران یا اختلال در نظام اجتماعی گردد (9).

تبیین این محدودیت‌ها نشان می‌دهد که قاعده «الوقوف علی حسب ما یوقفها اهلها» هر چند اصل حاکم است، اما مطلق نیست. این قاعده در چارچوب تعامل میان اراده فردی و مصالح اجتماعی معنا می‌یابد. به تعبیر دیگر، فقه اسلامی تلاش کرده است میان آزادی واقف و حفظ نظم عمومی توازن برقرار کند. همین توازن سبب شده است که وقف بتواند در طول قرون متمادی بدون از دست دادن کارکرد اجتماعی خود استمرار یابد. از منظر نظری، می‌توان گفت که قاعده مورد بحث بیانگر نوعی «اراده مؤسس» در حقوق اسلامی است. واقف با انشای وقف، نهادی حقوقی ایجاد می‌کند که شخصیت آن استمرار قصد او را تضمین می‌نماید. نظریه شخصیت حقوقی موقوفه نیز بر همین مبنا شکل گرفته و موقوفه را نهادی مستقل می‌داند که مأمور اجرای اراده واقف است (25). بنابراین قاعده یادشده در واقع ضمانت بقای هویت حقوقی موقوفه محسوب می‌شود. در نهایت، بررسی مبانی مفهومی و فقهی نشان می‌دهد که قاعده «الوقوف علی حسب ما یوقفها اهلها» نتیجه هم‌افزایی چند اصل بنیادین است: احترام به مالکیت، لزوم وفای به شرط، حفظ نیت احسانی واقف و تأمین مصالح اجتماعی. این قاعده نه تنها یک حکم فقهی، بلکه چارچوبی نظری برای فهم ماهیت وقف در حقوق اسلامی به شمار می‌آید. فهم دقیق این مبانی زمینه لازم را برای تحلیل جایگاه قاعده در حقوق موضوعه ایران فراهم می‌کند و نشان می‌دهد که چرا اراده واقف همچنان محور اصلی نظام حقوقی وقف باقی مانده است.

چارچوب نظری و قلمرو اعمال قاعده «الوقوف علی حسب ما یوقفها اهلها»

قاعده «الوقوف علی حسب ما یوقفها اهلها» تنها یک حکم فقهی محدود به باب وقف نیست، بلکه بازتاب یک نظریه حقوقی گسترده درباره رابطه میان اراده فردی، مالکیت و نظم اجتماعی است. برای فهم کارکرد واقعی این قاعده باید آن را در چارچوب نظری وسیع‌تری تحلیل کرد؛ چارچوبی که در آن وقف به عنوان نهادی میان حوزه حقوق خصوصی و حقوق عمومی قرار می‌گیرد. در این چارچوب، اراده واقف نقش «اراده مؤسس» را ایفا می‌کند؛ اراده‌ای که نه تنها منشأ ایجاد وقف است بلکه استمرار و هویت حقوقی آن را در طول زمان تضمین می‌کند. فقهای امامیه از همان آغاز، وقف را عملی دانسته‌اند که پس از تحقق، بر اساس شرط واقف اداره می‌شود و همین امر نشان می‌دهد که اراده واقف عنصر سازمان‌دهنده ساختار حقوقی موقوفه است (8). این نگاه بعدها در آثار فقهی متأخر تثبیت شد و مبنای نظری قاعده مورد بحث قرار گرفت (6).

نخستین مؤلفه نظری این قاعده، اصل حاکمیت اراده در وقف است. وقف اگرچه ماهیتی عبادی دارد، اما از حیث حقوقی نتیجه اعمال اراده مالک نسبت به مال خویش محسوب می‌شود. واقف پیش از تحقق وقف، مالک مطلق مال است و اختیار دارد نوع بهره‌برداری از آن را تعیین کند. هنگامی که وقف واقع می‌شود، این اراده به صورت نهادی پایدار ادامه می‌یابد و در قالب شروط وقف‌نامه تثبیت می‌شود. برخی حقوق‌دانان با الهام از نظریه‌های قراردادهای وقف را نوعی نهاد مبتنی بر آزادی اراده دانسته‌اند که در آن واقف همانند مؤسس یک سازمان حقوقی عمل می‌کند (11). بدین معنا، وقف نه صرفاً انتقال منفعت بلکه ایجاد یک نظام حقوقی مستقل است که قواعد آن توسط واقف طراحی می‌شود.

این برداشت با اصل سلطنت مالکانه نیز ارتباط مستقیم دارد. در فقه اسلامی قاعده «الناس مسلطون علی اموالهم» مبنای اختیار مالک در تصرفات مالی محسوب می‌شود. هنگامی که مالک تصمیم به وقف می‌گیرد، در واقع از همین اختیار استفاده می‌کند تا مال خود را در مسیر خاصی هدایت نماید. فقها تصریح کرده‌اند که شروط واقف تا زمانی که مخالف شرع نباشد معتبر است، زیرا ناشی از سلطه مشروع مالک بر مال خویش است (2). در حقوق مدنی ایران نیز این تحلیل مورد پذیرش قرار گرفته و اصل آزادی تصرفات مالکانه به عنوان مبنای بسیاری از نهادهای حقوقی شناخته شده است (3). بنابراین، مشروعیت شروط واقف را باید در پیوند میان مالکیت و اراده تحلیل کرد.

از منظر نظری، استمرار اراده واقف پس از تحقق وقف اهمیت ویژه‌ای دارد. وقف برخلاف بسیاری از عقود، دارای اثر زمانی نامحدود است و گاه قرن‌ها ادامه می‌یابد. این ویژگی پرسشی اساسی ایجاد می‌کند: چگونه اراده شخصی که دیگر وجود ندارد همچنان الزام‌آور باقی می‌ماند؟ پاسخ فقه

اسلامی به این پرسش، نظریه «بقای قصد واقف» است. بر اساس این دیدگاه، وقف نهادی است که شخصیت حقوقی آن حامل اراده مؤسس تلقی می‌شود. متولی، ناظر و حتی حاکم شرع تنها مجریان این اراده هستند، نه جایگزین آن (20). چنین تحلیلی نشان می‌دهد که قاعده «الوقوف علی حسب ما یوقفها اهلها» در واقع ضامن تداوم اراده واقف در طول زمان است.

در همین چارچوب، نظریه شخصیت حقوقی موقوفه نیز قابل فهم می‌شود. هنگامی که قانون‌گذار برای موقوفات عام شخصیت حقوقی قائل شد، این پرسش مطرح گردید که آیا شخصیت مستقل موقوفه می‌تواند اراده واقف را محدود کند یا خیر. برخی نویسندگان حقوقی تأکید کرده‌اند که شخصیت حقوقی موقوفه در حقیقت محصول اراده واقف است و نه رقیب آن؛ یعنی موقوفه نهادی است که برای اجرای دقیق نیت واقف ایجاد می‌شود (25). بنابراین، شخصیت حقوقی باید وسیله‌ای برای حفظ اراده واقف تلقی گردد نه مبنایی برای کنار گذاشتن آن.

با وجود این، اراده واقف در نظام حقوقی مطلق تلقی نشده است. نظریه نظم عمومی و اخلاق حسنه یکی از مهم‌ترین محدودیت‌های نظری این قاعده را تشکیل می‌دهد. فقها تصریح کرده‌اند که شروط واقف در صورتی نافذ است که با احکام قطعی شرع یا مصالح بنیادین جامعه تعارض نداشته باشد (16). در حقوق جدید نیز نظم عمومی به عنوان ابزاری برای جلوگیری از سوءاستفاده از آزادی اراده شناخته می‌شود (9). بدین ترتیب، قاعده مورد بحث در نقطه تعادل میان آزادی واقف و الزامات اجتماعی قرار می‌گیرد.

این تعادل در فقه اهل سنت نیز مشاهده می‌شود. فقهای شافعی شرط واقف را همانند نص شارع دانسته‌اند، اما در عین حال شروط مخالف شرع یا موجب ضرر عمومی را غیرنافذ شمرده‌اند (21). در فقه حنفی نیز اصل تبعیت از شرط واقف پذیرفته شده، اما امکان تغییر شرط در صورت نابودی مصلحت وقف مطرح گردیده است (15). این دیدگاه‌ها نشان می‌دهد که قاعده یادشده همواره در تعامل با مصلحت اجتماعی فهم شده و هیچ‌گاه به معنای حاکمیت مطلق اراده فردی نبوده است.

از حیث قلمرو اعمال، قاعده «الوقوف علی حسب ما یوقفها اهلها» حوزه‌های متعددی را دربرمی‌گیرد. نخستین و مهم‌ترین حوزه، تعیین موقوف علیهم است. واقف می‌تواند گروه خاصی از افراد یا جامعه‌ای عمومی را به عنوان بهره‌مندان وقف مشخص کند. این اختیار از نتایج مستقیم اصل حاکمیت اراده محسوب می‌شود و فقها آن را از ویژگی‌های اساسی وقف دانسته‌اند (17). تعیین موقوف علیهم در واقع بیانگر هدف اجتماعی وقف است و نشان می‌دهد که واقف چگونه عدالت توزیعی مورد نظر خود را تعریف کرده است.

حوزه دیگر، تعیین نظام تولید و نظارت بر موقوفه است. واقف می‌تواند شخص یا اشخاصی را به عنوان متولی تعیین کند و حتی شرایط عزل، نصب یا نظارت بر آنان را مشخص نماید. فقهای امامیه اجرای این شروط را لازم دانسته‌اند، زیرا اداره موقوفه بدون رعایت ساختار تعیین شده توسط واقف می‌تواند موجب انحراف از هدف اصلی وقف شود (7). در واقع، تولید ابزار اجرایی اراده واقف است و تغییر آن بدون دلیل موجه به معنای تغییر ماهیت وقف تلقی می‌شود.

قلمرو دیگر قاعده به نحوه مصرف موقوفه مربوط می‌شود. واقف ممکن است مصرف منافع را به صورت دقیق تعیین کند؛ مثلاً صرف درآمد برای آموزش، درمان یا حمایت از گروهی خاص. چنین شروطی در فقه اسلامی دارای اعتبار ویژه‌ای است، زیرا هدف اصلی وقف تحقق همین مصرف معین است (24). حتی در صورت تغییر شرایط اجتماعی، فقها تلاش کرده‌اند با تفسیر موسع از قصد واقف، مصرف را تا حد امکان به هدف اولیه نزدیک نگه دارند.

مسئله تغییر و تبدیل موقوفه نیز از مهم‌ترین حوزه‌های اعمال قاعده محسوب می‌شود. اصل در فقه اسلامی عدم جواز تغییر عین موقوفه است، زیرا حبس عین یکی از ارکان وقف به شمار می‌آید. با این حال، اگر واقف از ابتدا شرایطی برای تبدیل یا تغییر تعیین کرده باشد، اجرای آن مجاز تلقی شده است (13). این امر نشان می‌دهد که حتی امکان تغییر نیز در نهایت به اراده واقف بازمی‌گردد.

در کنار این قلمرو گسترده، استثنائاتی نیز برای قاعده پیش‌بینی شده است. نخست، شروط مخالف شرع است که به دلیل تعارض با احکام الزامی دین فاقد اعتبار محسوب می‌شود. دوم، شروطی است که با ذات وقف ناسازگار باشد؛ مانند شرط فروش دائمی موقوفه یا امکان بازگشت مال به واقف. چنین شروطی اساساً وقف را از ماهیت خود خارج می‌کند (2). سومین دسته، شروط مخالف نظم عمومی است که در حقوق معاصر اهمیت بیشتری یافته است. این شروط ممکن است در دوره‌های مختلف اجتماعی تفسیر متفاوتی پیدا کند و همین امر نشان می‌دهد که قاعده مورد بحث پدیده‌ای پویا و وابسته به شرایط زمانی است (9).

از منظر کارکردی، قاعده «الوقوف علی حسب ما یوقفها اهلها» سه نقش اساسی ایفا می‌کند. نخست، ایجاد ثبات حقوقی در اداره موقوفات است. هنگامی که اجرای وقف به شروط واقف وابسته باشد، از تغییرات سلیقه‌ای متولیان یا نهادهای اداری جلوگیری می‌شود و موقوفه مسیر مشخصی پیدا می‌کند. دوم، تحقق عدالت توزیعی است، زیرا واقف می‌تواند منابع اقتصادی را دقیقاً به سمتی هدایت کند که از نظر او بیشترین فایده اجتماعی را دارد (12). سوم، افزایش اعتماد عمومی به نهاد وقف است؛ زیرا افراد زمانی اموال خود را وقف می‌کنند که اطمینان داشته باشند اراده آنان در آینده محترم شمرده خواهد شد (1).

در نتیجه، چارچوب نظری قاعده «الوقوف علی حسب ما یوقفها اهلها» ترکیبی از اصول فقهی، مبانی حقوق مالکیت و ملاحظات اجتماعی است. این قاعده نشان می‌دهد که وقف نهادی مبتنی بر اراده مؤسس است که در عین حال در چارچوب نظم عمومی و مصالح اجتماعی عمل می‌کند. قلمرو گسترده اعمال آن، از تعیین موقوف‌علیهم تا اداره و مصرف موقوفه، بیانگر نقش محوری اراده واقف در ساختار حقوقی وقف است. فهم این چارچوب نظری زمینه لازم را برای تحلیل جایگاه قاعده در نظام حقوقی ایران فراهم می‌کند و امکان ارزیابی دقیق حدود مداخله دولت و نهادهای نظارتی را فراهم می‌سازد.

تحلیل حقوقی قاعده «الوقوف علی حسب ما یوقفها اهلها» در نظام حقوقی ایران

نظام حقوقی ایران در حوزه وقف یکی از نمونه‌های برجسته پیوند میان فقه اسلامی و حقوق موضوعه محسوب می‌شود. برخلاف بسیاری از نهادهای حقوقی که از نظام‌های حقوقی غربی اقتباس شده‌اند، قواعد وقف در ایران عمدتاً بر مبانی فقه امامیه استوار است و قانون‌گذار تلاش کرده است ساختار سنتی این نهاد را در قالب مقررات مدنی حفظ کند. در این میان، قاعده «الوقوف علی حسب ما یوقفها اهلها» اگرچه به صورت صریح در قانون مدنی ذکر نشده، اما روح حاکم بر مقررات وقف نشان می‌دهد که قانون‌گذار ایرانی این اصل را به عنوان مبنای اداره موقوفات پذیرفته است. تحلیل دقیق مواد قانونی، نظریات حقوقی و رویه عملی نشان می‌دهد که اراده واقف همچنان عنصر مرکزی نظام حقوقی وقف در ایران باقی مانده است.

قانون مدنی ایران نخستین عرصه‌ای است که می‌توان انعکاس حقوقی این قاعده را در آن مشاهده کرد. تعریف وقف در قانون مدنی که مبتنی بر «حبس عین و تسبیل منفعت» است، مستقیماً از فقه امامیه اقتباس شده است (3). این تعریف نشان می‌دهد که ماهیت وقف از ابتدا با قصد واقف شکل می‌گیرد و بدون اراده او تحقق نمی‌یابد. حقوقدانان تصریح کرده‌اند که همین تعریف قانونی به‌طور ضمنی حاکی از پذیرش اصل تبعیت وقف از شروط واقف است، زیرا کیفیت تسبیل منفعت تنها از طریق تعیین هدف و شرایط توسط واقف معنا پیدا می‌کند (9). بنابراین حتی در مرحله تعریف قانونی نیز اراده واقف نقش بنیادین دارد.

در مقررات قانون مدنی، یکی از مهم‌ترین نشانه‌های پذیرش قاعده مورد بحث، اعتبار شروط واقف در تعیین ساختار موقوفه است. قانون‌گذار اختیار تعیین موقوف‌علیهم، نحوه انتفاع و شرایط اداره موقوفه را به واقف واگذار کرده است. این امر نشان می‌دهد که وقف در حقوق ایران نهادی

«اراده‌محور» است. تحلیل‌های حقوقی بیان می‌کند که وقف از حیث ساختاری شباهت‌هایی با قراردادهای خصوصی دارد، زیرا عناصر اصلی آن بر پایه توافق و قصد انشایی واقف شکل می‌گیرد (11). همین ویژگی سبب شده است که قواعد عمومی قراردادها، از جمله لزوم وفای به شرط، در تفسیر مقررات وقف نقش مهمی ایفا کند.

یکی از مهم‌ترین جلوه‌های عملی این اصل در ماده مربوط به تولیت و نظارت دیده می‌شود. قانون مدنی صراحتاً اعلام می‌کند که اگر واقف برای خود یا دیگری شرط تولیت یا نظارت قرار دهد، این شرط باید رعایت شود. چنین حکمی در واقع ترجمان حقوقی قاعده «الوقوف علی حسب ما یوقفها اهلها» است. زیرا قانون‌گذار بدون هیچ ابهامی اجرای شرط واقف را الزامی دانسته است. حقوقدانان این ماده را روشن‌ترین دلیل بر پذیرش اصل حاکمیت اراده واقف در نظام حقوقی ایران می‌دانند (26). حتی در مواردی که میزان حق الزحمه متولی بیش از عرف باشد، قانون‌گذار همچنان به شرط واقف احترام گذاشته و آن را معتبر شناخته است؛ امری که نشان‌دهنده تقدم اراده واقف بر ملاحظات اداری یا عرفی است.

پذیرش اختیار تعیین موقوف‌علیهم نیز جلوه دیگری از اعمال این قاعده است. قانون مدنی به واقف اجازه می‌دهد که افراد یا طبقات خاصی را به عنوان بهره‌مندان وقف تعیین کند. این اختیار گسترده بیانگر آن است که هدف اجتماعی وقف توسط واقف تعریف می‌شود نه توسط دولت یا نهادهای عمومی. تحلیل تاریخی وقف در ایران نشان می‌دهد که بسیاری از موقوفات آموزشی، درمانی و مذهبی دقیقاً بر اساس همین آزادی اراده شکل گرفته‌اند (14). بنابراین نظام حقوقی ایران عملاً به واقف اجازه داده است نوعی سیاست‌گذاری اجتماعی خصوصی را از طریق وقف اعمال کند.

در کنار قانون مدنی، قانون اوقاف و مقررات مربوط به سازمان اوقاف نقش مهمی در تحلیل حقوقی قاعده دارند. قانون اوقاف با شناسایی شخصیت حقوقی برای موقوفات عام، تلاش کرده است مدیریت این نهادها را نظام‌مند کند. با این حال، ایجاد شخصیت حقوقی پرسشی نظری ایجاد می‌کند: آیا موقوفه پس از تشکیل، نهادی مستقل از اراده واقف می‌شود یا همچنان تابع آن باقی می‌ماند؟ بسیاری از پژوهشگران معتقدند شخصیت حقوقی موقوفه در واقع ابزار اجرای اراده واقف است و نه جایگزین آن (25). به بیان دیگر، قانون‌گذار قصد نداشته است با اعطای شخصیت حقوقی، اختیار واقف را محدود کند، بلکه هدف ایجاد چارچوبی برای حفظ بهتر نیت واقف بوده است.

با این وجود، در عمل گاه میان اختیارات سازمان اوقاف و شروط واقف تعارض‌هایی مشاهده می‌شود. سازمان اوقاف به موجب قانون وظیفه نظارت بر موقوفات عام را بر عهده دارد و در برخی موارد برای حفظ مصلحت موقوفه اقدام به تصمیم‌گیری‌هایی می‌کند که ممکن است با مفاد وقف‌نامه سازگار نباشد. برخی نویسندگان این وضعیت را ناشی از گسترش نقش دولت در اداره نهادهای سنتی دانسته‌اند (10). در چنین مواردی مسئله اصلی تعیین مرز میان «نظارت حمایتی» و «مداخله مدیریتی» است. اگر نظارت سازمان اوقاف به تغییر اهداف وقف منجر شود، عملاً قاعده مورد بحث تضعیف خواهد شد.

رویه قضایی ایران نقش مهمی در حل این تعارض‌ها ایفا کرده است. بررسی نظریات حقوقی منتشر شده نشان می‌دهد که دادگاه‌ها غالباً اصل را بر اجرای شرط واقف قرار داده‌اند و تنها در صورت تعارض آشکار با قانون یا نظم عمومی از اجرای آن خودداری کرده‌اند. این رویکرد قضایی نشان می‌دهد که قوه قضائیه قاعده «الوقوف علی حسب ما یوقفها اهلها» را به عنوان یک اصل تفسیری پذیرفته است. چنین رویکردی با مبانی فقه امامیه نیز هماهنگ است، زیرا فقها اجرای وقف را تابع قصد واقف دانسته‌اند (7). بنابراین می‌توان گفت که رویه قضایی ایران نقش مهمی در حفظ جایگاه عملی این قاعده داشته است.

یکی از مهم‌ترین حوزه‌های چالش‌برانگیز در حقوق ایران مسئله تغییر و تبدیل موقوفات است. در فقه اسلامی اصل بر عدم تغییر عین موقوفه است، زیرا حبس عین ماهیت وقف را تشکیل می‌دهد (2). قانون مدنی نیز همین اصل را پذیرفته و تبدیل موقوفه را تنها در موارد استثنایی مجاز دانسته

است. با این حال، در شرایط اقتصادی و شهری جدید گاه حفظ عین موقوفه بدون تغییر کاربری ممکن نیست. پژوهش‌های تطبیقی نشان می‌دهد که بسیاری از اختلافات حقوقی در ایران ناشی از تفسیر متفاوت مفهوم «مصلحت موقوفه» است (13). در این وضعیت، دادگاه‌ها تلاش کرده‌اند میان حفظ اراده واقف و ضرورت‌های اجتماعی توازن ایجاد کنند.

اصل سلطنت مالکانه نیز در تحلیل حقوقی قاعده جایگاه مهمی دارد. ماده مربوط به اختیار مالک در اموال خود نشان می‌دهد که قانون‌گذار ایرانی همچنان مالک را صاحب اختیار اصلی در تعیین سرنوشت مال می‌داند. وقف در واقع استمرار همین اختیار مالکانه در قالبی دائمی است. برخی حقوقدانان معتقدند که وقف نمونه‌ای از «مالکیت هدفمند» است؛ یعنی مالک با تعیین هدف اجتماعی برای مال خود، قلمرو تصرفات آینده را مشخص می‌کند (9). بنابراین محدود کردن شروط واقف بدون مبنای قانونی، با اصل مالکیت در تعارض خواهد بود.

از منظر اقتصادی و اجتماعی، اجرای دقیق شروط واقف نقش مهمی در توسعه موقوفات دارد. تحقیقات نشان داده است که اعتماد واقفان به نظام حقوقی شرط اساسی گسترش وقف است. اگر واقف احساس کند که پس از مرگ او اراده‌اش نادیده گرفته خواهد شد، انگیزه‌ای برای ایجاد وقف‌های جدید نخواهد داشت (12). این مسئله در سال‌های اخیر اهمیت بیشتری یافته است، زیرا شکل‌های نوین وقف نیازمند تضمین‌های حقوقی قوی‌تر هستند.

در عین حال، حقوق ایران تلاش کرده است میان احترام به اراده واقف و رعایت نظم عمومی تعادل برقرار کند. شروطی که با قوانین آمره یا مصالح بنیادین جامعه تعارض داشته باشد قابل اجرا نیست. این محدودیت در واقع همان استثنایی است که فقه اسلامی نیز پذیرفته است (16). بنابراین نظام حقوقی ایران نه اراده واقف را مطلق دانسته و نه آن را کنار گذاشته است، بلکه رویکردی میانه اتخاذ کرده است.

تحلیل مجموع قوانین، نظریات حقوقی و رویه قضایی نشان می‌دهد که قاعده «الوقوف علی حسب ما یوقفها اهلها» در حقوق ایران به صورت ضمنی اما گسترده پذیرفته شده است. این قاعده در تعریف وقف، اعتبار شروط واقف، نظام تولیت، نحوه مصرف منافع و حتی تفسیر دعاوی وقف حضور دارد. چالش اصلی نه در پذیرش نظری قاعده، بلکه در اجرای هماهنگ آن میان نهادهای مختلف حقوقی است. در واقع مسئله اصلی امروز حقوق وقف در ایران، یافتن سازوکاری است که هم اراده واقف حفظ شود و هم موقوفات بتوانند با شرایط اجتماعی متحول سازگار بمانند.

بدین ترتیب می‌توان نتیجه گرفت که نظام حقوقی ایران همچنان بر محور اراده واقف استوار است، اما توسعه ساختارهای اداری و پیچیدگی روابط اجتماعی ضرورت بازاندیشی در شیوه اجرای این اصل را ایجاد کرده است. قاعده «الوقوف علی حسب ما یوقفها اهلها» در حقوق ایران نه یک قاعده تاریخی، بلکه اصلی زنده و فعال است که تفسیر صحیح آن نقش تعیین‌کننده‌ای در آینده نهاد وقف خواهد داشت.

نتیجه‌گیری

قاعده «الوقوف علی حسب ما یوقفها اهلها» را می‌توان یکی از بنیادی‌ترین اصول حاکم بر نهاد وقف در فقه اسلامی و به تبع آن در نظام حقوقی ایران دانست. بررسی مبانی مفهومی، فقهی و حقوقی این قاعده نشان داد که وقف اساساً نهادی اراده‌محور است؛ نهادی که بدون قصد و طراحی واقف نه شکل می‌گیرد و نه قابلیت استمرار پیدا می‌کند. در حقیقت، اراده واقف هسته مرکزی شخصیت حقوقی موقوفه محسوب می‌شود و تمامی عناصر وقف، از تعیین موقوف‌علیهم گرفته تا شیوه اداره و مصرف منافع، در پرتو همین اراده معنا می‌یابد.

تحلیل مبانی فقهی نشان داد که احترام به شروط واقف صرفاً یک قاعده فرعی یا توصیه اخلاقی نیست، بلکه نتیجه منطقی مجموعه‌ای از اصول بنیادین فقه اسلامی است. اصولی همچون لزوم وفای به عهد، اعتبار شروط ضمن تعهدات، سلطنت مالکانه و حفظ مقاصد احسانی افراد، همگی در جهت تثبیت جایگاه اراده واقف عمل می‌کنند. به همین دلیل، فقهای امامیه و مذاهب مختلف اهل سنت، علی‌رغم اختلافات جزئی در برخی فروع،

در اصل تبعیت وقف از قصد واقف اتفاق نظر داشته‌اند. این اجماع فقهی نشان می‌دهد که قاعده مورد بحث، نه محصول یک دیدگاه خاص، بلکه بازتاب فهم مشترک اندیشه حقوقی اسلامی از ماهیت وقف است.

در سطح نظری، پژوهش حاضر نشان داد که وقف را نمی‌توان صرفاً یک عقد تبرعی یا یک نهاد عمومی دانست. وقف در واقع نوعی نهاد حقوقی مرکب است که در آن اراده خصوصی به ایجاد یک ساختار اجتماعی پایدار می‌انجامد. واقف با انشای وقف، نوعی نظم حقوقی خاص ایجاد می‌کند که هدف آن استمرار نفع عمومی بر اساس تصور شخصی او از خیر اجتماعی است. از این منظر، وقف به منزله تأسیس یک نهاد اجتماعی توسط اراده فردی قابل تحلیل است و قاعده «الوقوف علی حسب ما یوقفها اهلها» تضمین‌کننده بقای این نظم تأسیسی در طول زمان محسوب می‌شود. در بررسی قلمرو اعمال قاعده نیز روشن شد که این اصل تنها به تعیین مصرف محدود نیست، بلکه تمامی ابعاد حیات حقوقی موقوفه را در بر می‌گیرد. تعیین موقوف علیهم، انتخاب متولی، تنظیم نظام نظارت، تعیین اولویت‌های مصرف و حتی پیش‌بینی شرایط تغییر یا تبدیل موقوفه همگی در چارچوب اختیار واقف قرار دارند. بنابراین، اداره موقوفه بدون توجه به اراده واقف عملاً به معنای تغییر ماهیت وقف خواهد بود. در واقع، شرط واقف نه یک عنصر جانبی، بلکه بنیان سازمانی وقف است.

با این حال، پژوهش نشان داد که قاعده یادشده مطلق و بدون محدودیت نیست. فقه اسلامی از ابتدا میان احترام به اراده فردی و حفظ مصالح عمومی توازن برقرار کرده است. شروطی که با احکام قطعی شرع، ماهیت وقف یا نظم عمومی تعارض داشته باشد، فاقد اعتبار تلقی شده‌اند. این محدودیت‌ها نشان می‌دهد که نظام فقهی وقف، همزمان دو هدف را دنبال می‌کند: حمایت از آزادی واقف و جلوگیری از آسیب به جامعه. بدین ترتیب، قاعده مورد بحث را باید اصلی غالب همراه با استثنائات محدود دانست، نه اصلی مطلق و بی‌قید.

تحلیل حقوقی نظام ایران نشان داد که قانون‌گذار اگرچه قاعده «الوقوف علی حسب ما یوقفها اهلها» را به صورت صریح در متن قانون مدنی بیان نکرده، اما ساختار کلی مقررات وقف به گونه‌ای تنظیم شده که این اصل در عمل پذیرفته شده است. مواد مربوط به تعریف وقف، اعتبار شروط واقف، تعیین تولیت و نحوه مصرف منافع همگی بیانگر آن است که قانون مدنی ایران بر مبنای احترام به اراده واقف تدوین شده است. بنابراین می‌توان گفت که حقوق ایران در جوهر خود همچنان وفادار به مبانی فقه امامیه در حوزه وقف باقی مانده است.

در عین حال، تحولات نهادی و گسترش ساختارهای اداری در دهه‌های اخیر چالش‌هایی را در اجرای عملی این قاعده ایجاد کرده است. تشکیل سازمان‌های نظارتی، شناسایی شخصیت حقوقی برای موقوفات عام و ورود دولت به عرصه مدیریت موقوفات، اگرچه با هدف افزایش کارآمدی انجام شده، اما در برخی موارد موجب فاصله گرفتن از اراده واقف شده است. این وضعیت نشان می‌دهد که مسئله اصلی امروز وقف در ایران نه فقدان قواعد حقوقی، بلکه نحوه تفسیر و اجرای آنهاست.

یکی از مهم‌ترین یافته‌های پژوهش این است که تعارض‌های موجود غالباً ناشی از برداشت متفاوت از مفهوم «مصلحت موقوفه» است. در حالی که منطق فقهی وقف، مصلحت را در چارچوب قصد واقف تعریف می‌کند، برخی رویکردهای اداری مصلحت را مستقل از اراده واقف تلقی می‌کنند. این اختلاف رویکرد می‌تواند به تضعیف اعتماد عمومی نسبت به نهاد وقف منجر شود. اگر واقفان احساس کنند که اراده آنان در آینده قابل تغییر یا نادیده گرفتن است، انگیزه ایجاد موقوفات جدید کاهش خواهد یافت و یکی از مهم‌ترین منابع مشارکت اجتماعی تضعیف می‌شود.

از منظر حقوقی، مهم‌ترین ضرورت پیش‌رو ایجاد توازن میان ثبات وقف و پویایی اجتماعی است. وقف نهادی تاریخی است که برای استمرار طراحی شده، اما جامعه‌ای که وقف در آن فعالیت می‌کند همواره در حال تغییر است. بنابراین نظام حقوقی باید بتواند بدون نقض اراده واقف، امکان سازگاری موقوفات با شرایط جدید را فراهم کند. این امر مستلزم توسعه شیوه‌های تفسیری است که در آن نیت واقف مبنای اصلی تصمیم‌گیری باقی بماند، اما اجرای آن با واقعیت‌های اجتماعی هماهنگ شود.

نقش محاکم قضایی در این میان اهمیت ویژه‌ای دارد. دادگاه‌ها می‌توانند با اتخاذ رویکردی مبتنی بر حفظ قصد واقف، از تبدیل سازمان‌های اداری به مرجع اصلی تفسیر وقف جلوگیری کنند. تفسیر قضایی مبتنی بر اصول فقهی وقف می‌تواند امنیت حقوقی بیشتری برای واقفان، متولیان و موقوف‌علیهم ایجاد کند. همچنین تقویت آموزش تخصصی در حوزه حقوق وقف برای قضات و کارشناسان می‌تواند از بروز تصمیمات ناسازگار با ماهیت وقف جلوگیری نماید.

پژوهش حاضر نشان داد که آینده نهاد وقف در ایران تا حد زیادی به میزان پایداری نظام حقوقی به اصل احترام به اراده واقف وابسته است. وقف زمانی می‌تواند نقش تاریخی خود را در توسعه فرهنگی، اقتصادی و اجتماعی ایفا کند که واقفان اطمینان داشته باشند اهداف آنان در طول زمان حفظ خواهد شد. قاعده «الوقوف علی حسب ما یوقفها اهلها» دقیقاً همین کارکرد را بر عهده دارد؛ یعنی ایجاد اعتماد پایدار میان اراده فردی و ساختار حقوقی جامعه.

در جمع‌بندی نهایی می‌توان گفت که این قاعده نه تنها یک اصل فقهی بلکه یک نظریه حقوقی درباره رابطه میان فرد و جامعه است. وقف نمونه‌ای از آن است که چگونه اراده فردی می‌تواند در قالبی حقوقی به منفعت عمومی تبدیل شود. حفظ این توازن ظریف میان آزادی واقف و مصالح اجتماعی، شرط بقاء و کارآمدی نهاد وقف در نظام حقوقی معاصر ایران است. اگر این اصل به‌درستی فهم و اجرا شود، وقف همچنان می‌تواند به عنوان یکی از پایدارترین ابزارهای تحقق عدالت اجتماعی و مشارکت مردمی در توسعه جامعه باقی بماند.

مشارکت نویسندگان

در نگارش این مقاله تمامی نویسندگان نقش یکسانی ایفا کردند.

تعارض منافع

در انجام مطالعه حاضر، هیچ‌گونه تضاد منافی وجود ندارد.

موازین اخلاقی

در انجام این پژوهش تمامی موازین و اصول اخلاقی رعایت گردیده است.

References

1. Sadeghi Goldar A. An Introduction to the Culture of Endowment. Qom: Koomeh; 2008.
2. Muhaqqiq Hilli JbH. Laws of Islam, Volume 2. Qom: Ismailiyan Institute; 1988.
3. Emami SH. Civil Law, Volume 1. Tehran: Islamiyeh Publications; 1996.
4. Nawawi YbS. The Meadow of Students, Volume 5. Beirut: Dar al-Kutub al-Ilmiyah; 1991.
5. Hurr Amili MbH. Means of the Shia, Volume 19. Qom: Aal al-Bayt Institute; 1988.
6. Allamah Hilli HbY. Memorandum for Jurists, Volume 14. Qom: Aal al-Bayt Institute; 1993.
7. Yazdi SMK. The Firmest Tie, Volume 2. Qom: Islamic Publishing Institute; 1988.
8. Tusi MbH. The Extensive in Imami Jurisprudence, Volume 3. Tehran: Al-Maktabah al-Murtadaviyah; 1967.
9. Katouzian N. General Rules of Contracts, Volumes 2 and 4. Tehran: Enteshar Publishing Company; 2013.
10. Hosseini SE, Samani E. Endowment by Legal Entities. Legal Knowledge. 2012;1(3):45-70.
11. Rahmani H. The Position of General Contract Rules in Endowment: Urmia University, Faculty of Literature and Humanities; 2015.
12. Jahanian N. Jurisprudential and Economic Analysis of Endowment Ownership. Islamic Economics Quarterly. 2010;10(38):65-90.

13. Sadeghi MM. A Comparative Study of the Change and Transformation of Endowments in the Laws of Iran, Egypt, and Iraq 2016.
14. Shah-Hosseini P. Comparative Assessment of Endowment during the Qajar and Pahlavi Periods. Geography and Development. 2011;9(25):95-120.
15. Ibn Abidin MA. The Prototypical Answer to the Chosen Pearl, Volume 4. Beirut: Dar al-Fikr; 1992.
16. Allamah Hilli HbY. Refinement of Sharia Rulings, Volume 3. Qom: Imam Sadiq Institute; 1999.
17. Jafari Y, Khosravi MA. Encyclopedia of Endowment in Islamic Jurisprudence, 11 Volumes. Qom: Osveh; 2007.
18. Nawawi YbS. The Compendium: Explanation of the Refined, Volume 15. Beirut: Dar al-Fikr; 1996.
19. Kulayni MbY. The Sufficient, Volume 7. Tehran: Dar al-Kutub al-Islamiyah; 1986.
20. Khomeini R. Refinement of the Means, Volume 2. Qom: Dar al-Ilm Press Institute; 2000.
21. Shirbini MK. The Enricher of the Needy, Volume 3. Beirut: Dar al-Kutub al-Ilmiyah; 1994.
22. Kharshi MbA. Explanation of the Abridgment of Khalil, Volume 7. Beirut: Dar al-Fikr; 1997.
23. Tabatabaei MH. The Balance in the Interpretation of the Quran, Volume 5. Qom: Islamic Publications Office; 1996.
24. Aminifar M, Hashemi Majd SH. Research on the Rules of the Pillars of Endowment in Jurisprudence and Law Based on Argumentative Jurisprudence. Jurisprudential Research. 2011;7(1):1-25.
25. Zeighamzadeh Alyadaran MH. Management of Endowment and its Legal Personality 1999.
26. Langroudi MJ. Terminology of Law, Volumes 1 and 2. Tehran: Ganj-e Danesh; 1999.
27. Orfi A. The Principle of Freedom of Contracts in the Endowment Contract 2011.